

УДК 340.11:378:37

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2640418>

orcid.org/0000-0002-7061-1996

© Процевський В.О., 2018

orcid.org/0000-0002-0837-3253

© Горбань В.І., 2018

В.О. Процевський, В.І. Горбань

**ДО РЕФОРМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ: РОЗДУМИ ПРО ПРИНЦИПИ
І ЗМІСТ**

V. Protsevskiy, V. Gorban

**TO THE REFORM OF LEGAL EDUCATION
IN UKRAINE: REFLECTION UPON
PRINCIPLES AND CONTENT**

Анотація. На основі аналізу стану реформування юридичної освіти в Україні автори констатують відсутність комплексного підходу до реформування двох складових її частин: вивчення правознавства в середній загальноосвітній школі і вивчення права у вищій юридичній школі. Загалом уся система юридичної освіти досі не перейшла від вивчення законодавства до вивчення права на засадах демократії, прав людини і верховенства права. Автори пропонують перебудувати зміст правознавства у середній школі на основі вивчення прав людини та механізмів їх захисту у взаємозв'язку з демократією відповідно до вікових психічних особливостей і практичних потреб учнів, а також, перейти від монологічної, розповідальної учительської методики проведення уроків до діалогічної і полілогічної дискусійної методики. Засадами реформування вищої юридичної освіти мають стати вивчення на науковій основі принципів і доктрин українського права (а не змісту законодавства) у порівнянні з європейським правом у контексті їх інтеграції.

Ключові слова: освіта, наука, право, законодавство, демократія, права людини, верховенство права.

Аннотация. В результате анализа состояния реформирования юридического образования в Украине авторы отмечают отсутствие комплексного подхода к реформированию общего среднего и высшего юридического образования как двух частей единой системы. В целом вся система не перешла от изучения законодательства к изучению права на принципах демократии, прав человека, верховенства права. Авторы предлагают преобразовать содержание правоведения в средней школе на основе изучения прав человека и механизмов их защиты во взаимосвязи с демократией соответственно возрастным психическим особенностям и практическим потребностям учеников, а также перейти от монологической повествовательной учительской методики проведения уроков к диалогической и полилогической дискуссионной методике. Реформирование высшего юридического образования должно основываться на отказе от изучения нестабильного украинского законодательства и переходе к научному изучению принципов и доктрин права в контексте европейской интеграции Украины.

Ключевые слова: образование, наука, право, законодательство, демократия, права человека, верховенство права.

Abstract. On the basis of the analysis of the state of reforming legal education in Ukraine, the authors state the lack of an integrated approach to the reform of its two components: the study of law in secondary schools and the study of law in higher law schools. In general, the entire legal education system has not yet moved from studying legislation to the study of law on the principles of democracy, human rights and the rule of law. The authors suggest rebuilding the content of jurisprudence in secondary school based on the study of human rights and the mechanisms for their protection in the interrelation with democracy. To do this: to prepare new textbooks in accordance with the age-old mental characteristics and practical needs of students on the principle of continuity of law education, from junior highs to graduation; to prepare the personnel of teachers of law with a combination in the educational and professional program of their preparation of professional legal and professional psychological and pedagogical higher education; to move from the monologic narrative methodology of the lessons to the dialogical and polylogical discussion methodology. Principles of reforming higher legal education should be the study on the scientific basis of the principles and doctrines of Ukrainian law (on the principle of the rule of law, not of the law) compared with European law in the context of their integration.

Key words: education, science, law, legislation, democracy, human rights, rule of law.

Реформування соціалістичної правової системи України на якісно нових *принципах демократії, прав людини і верховенства права* передбачає, серед іншого, якісну зміну кадрів юристів. З одного боку, це – інтелектуально-вольова трансформація раніше сформованих на *принципі соціалістичної законності* юристів. З другого боку, це – поступова підготовка нових кадрів, освічених і вихованих у системі оновленої середньої загальної і вищої юридичної освіти. Якісна новизна освітнього правознавчого процесу якраз і має засновуватись на зазначених європейських цивілізаційних принципах, що в кінцевому підсумку сформує відповідну їм правосвідомість, правову культуру як фундаментальну складову оновленої правової системи України.

Проблема, однак, полягає в невідповідності того, що має бути, із тим, що є. Насамперед слід констатувати відсутність змістовного наповнення загальноосвітньої правознавчої підготовки школярів відповідно до принципів демократії, прав людини, верховенства права. Натомість, всупереч принципу наступності середньої і вищої правничої освіти, шкільні підручники з правознавства дублюють зміст вищої юридичної освіти. До того ж хаотично щодо логічної послідовності вивчення змістових модулів (розділів). Так, наприклад, у виданні за авторством Т.М. Філіпенко «Основи правознавства: підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів» (Київ: Генеза, 2017) перший розділ передбачає вивчення школярами вступу до теорії держави і права, зокрема, причин виникнення держави, її поняття та ознак. Але теоретичний розділ «Держава» також, як і теоретичний розділ «Право», цим автором у співавторстві із В.Л. Сутковим пропонується до вивчення у профільному рівні підручника «Правознавство» для 10 класу, виданого у 2018 році. То в чому різниця вивчення теорії держави в 9 і 10 класах? А головне навіщо у загальноосвітній підготовці школяра вивчати те, що вивчається першокурсниками у навчальних закладах вищої юридичної освіти? Чи між середньою загальною і вищою спеціальною освітою немає різниці? Чи

спроможні школярі 9–10-х класів засвоїти теорію держави і права, яка з труднощами засвоюється студентами вищих юридичних навчальних закладів?

Вивчення теорії держави і права у відповідних двох розділах підручника «Правознавство» для 10 класу закладів загальної середньої освіти (Харків: Вид-во «Ранок», 2018) пропонують також автори О.М. Лук'янчиков, Д.О. Новіков, К.Ю. Карелов, В.Т. Машика. Усі названі підручники рекомендовані для загальноосвітніх середніх навчальних закладів Міністерством освіти і науки України. Водночас для студентів юридичних факультетів і навчальних закладів у системі вищої освіти цим же Міністерством рекомендуються підручники з теорії держави і права. Звичайно, можна послатися на так званий «вступ» до теорії держави і права у загальноосвітніх навчальних закладах і власне теорію в поглибленому її вивченні у системі вищої юридичної освіти. Проте різниця між загальною середньою освітою і освітою вищою якраз і полягає у властивому саме *вищій* освіті *науково-теоретичному* рівні. Але і в зазначеному контексті слід відзначити парадоксальний факт включення розділу «Основи права» із вивченням студентами у першому семестрі навчальної дисципліни «Вступ до правознавства» до проекту нового типового навчального плану *вищої юридичної освіти*, схваленого МОН України [1]. І це після вивчення правознавства у середній загальноосвітній школі?!

За усталеним визначенням, освіта є процесом вивчення людиною здобутих науками знань у їх описовому вигляді. Тоді як наука є процесом *критичного аналізу* раніше здобутих знань і їх *оновлення* шляхом постановки проблем, формулювання гіпотез, пошуку фактичного їх підтвердження і нових узагальнень та висновків. Тобто, вища освіта має формувати знання не *описового*, а *аналітичного* і *творчо-прогностичного* характеру. Для цього ж необхідне *абстрактне мислення*.

Намагання покласти на середню загальну освіту завдання вивчення науково-теоретичних основ тих чи інших навчальних дисциплін спеціалісти з вікової психології аргументують формуванням абстрактного мислення у підлітків 11–15 чи 12–16 або 13–19 років (розбіжності у вікових показниках характеризують поступову зміну наукового бачення авторами періодів формування абстрактного мислення до все більш пізнішого віку). Але й наведені зміни у вікових критеріях формування абстрактного мислення уже застаріли. Новітні висновки експертів, опитаних медичним журналом *Lancet*, говорять про необхідність узаконити продовження підліткового віку у європейців з 19 до 24 років. Така зміна обумовлена біологічними і соціальними причинами: тіло і мозок людини розвиваються ще декілька років після 19-літнього віку, зростає кількість років загальноосвітньої підготовки, пізніше створюються сім'ї і народжуються у них діти [2]. Психічні ж особливості підліткового віку 12–16 років, як свідчить психолог Н. Карабута, характерні, зокрема, такими несумісними з науковим пізнанням об'єктивної істини рисами як категоричність, різкість і бравада власними недоліками [3].

Досвід викладання теорії держави і права на перших курсах вищих навчальних закладів юридичного профілю в Україні виявляє, як правило, відсутність у випускників загальноосвітніх середніх навчальних закладів знань поняття держави та її ознак. Так само, як і поняття та ознак права. Тобто, відповідні знання у 9–10-х класах були не засвоєні. Та й для першокурсників навчальних закладів вищої юридичної освіти ці знання даються нелегко, що підтверджує наукові висновки психологів.

Принципова відмінність вивчення права у вищих юридичних навчальних закладах від загальноосвітньої правничої освіти полягає у властивому вищій освіті *науково-теоретичному рівні*, основаному на можливостях і здібностях студентів до *абстрактного* мислення. *Абстракція* – уявний образ про предмет – це та нова, вища *якість* знань, яка потребує відповідної (віднесеної до нормативів загальної освіти) *кількісної суми знань* як емпіричної й фактологічної основи для абстракцій.

Не тільки теорія держави і права, але й кожна з фундаментальних правничих дисциплін у вищій освіті вивчаються водночас і як навчальна дисципліна, і як наука, що не властиво середній загальній освіті. Міждисциплінарні курсові роботи, що їх пишуть студенти, мають містити *наукову складову* як підготовчий етап до *науково-дослідницької практики* в магістратурі і написання магістерської роботи чи наукової доповіді з публікацією результатів і захистом роботи.

Науково-теоретичний рівень вищої юридичної освіти потребує, в свою чергу, не властивого середній освіті вивчення *методологічних засад* загального вчення про право і державу та їх спеціальних різновидів, галузей. Наприклад, права приватного і публічного, матеріального і процесуального, цивільного, шлюбно-сімейного, адміністративного, трудового та ін. Загальні ж і спеціальні методи вивчення права, будучи самі по собі абстракціями, не тільки спрямовані на *описування* норм права і практики їх реалізації, але й на пояснення їх під кутом зору *конкуруючих* юридичних теорій, концепцій [4, с. 6–7].

Друга сторона проблеми юридичної освіти у взаємозв'язку загальної середньої і вищої її складових частин полягає у дублюванні вивчення *системи права* України. Точніше навіть не права, а *законодавства*. Так, в уже наведених за приклад шкільних підручниках для 10-х класів після вивчення теоретичних розділів про державу і право передбачено вивчення розділу «Конституційне право України». Навчальна дисципліна під такою ж назвою вивчається й у системі вищої юридичної освіти. А підручники «Правознавство» для 11-х класів, видані 2011 року авторами О.Д. Наровлянським (один із них) та С.Б. Гавришем, В.Л. Сутковим і Т.М. Філіпенком (другий із них) за своїм змістом дублюють базовий перелік навчальних дисциплін у системі вищої юридичної освіти: адміністративне право, цивільне право, господарське право, кримінальне право, трудове право та ін. Результат вивчення учнями зазначених розділів шкільних підручників аналогічний результатам вивчення теоретичних

основ держави і права: тобто, практично «нульовий». У системі вищої юридичної освіти все починається заново. Отже, дублювання неефективне.

Аналізована сторона проблеми має свої особливості, які відображають хибні принципи застарілої системи юридичної освіти. *По-перше*, це вивчення і у середній школі, і у вищій – структурних елементів системи законодавства, а не права. І у середній, і у вищій школах право досі здебільшого *ототожнюється* із законами всупереч спеціальному застереженню Європейської Комісії «За демократію через право» про змістовну нетотожність цих понять [5, с. 169]. Властива українському законодавству нестабільність через часті зміни в ньому тим більше актуалізує необхідність вивчення права в ширшому, ніж закони, його значенні. Адже за офіційним тлумаченням Конституційного Суду України *закони іноді можуть бути несправедливі, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи*, а «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм», воно включає до свого змісту також «норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства...» [6].

По-друге, викладання правознавства у системі загальноосвітніх навчальних закладів досі здійснюється здебільшого вчителями без фахової юридичної освіти з педагогічним ухилом, що відображає застарілий підхід до цього предмета як до неосновного. Це також негативно впливає на загалом низьку якість правознавчої освіти в середній школі. Для підготовки ж фахових кадрів учителів з правознавства перепорою є невелика кількість годин на вивчення цього предмета в школах, що не дає можливості виділяти повну ставку вчителя правознавства.

Конструктивна позиція авторів у контексті аналізованої проблеми полягає в наступному. *По-перше*, слід відмовитися від наповнення змісту загальної середньої правознавчої освіти недоступним для засвоєння переважною більшістю учнів (крім окремих талантів) теоретичним матеріалом. *По-друге*, відмовитися від дублювання змісту вищої юридичної освіти за переліком навчальних дисциплін. Адже більшість випускників середньої школи не має вступати до вищих юридичних навчальних закладів і не буде фаховими юристами.

Натомість слід спрямувати зміст загальноосвітньої правознавчої освіти на усвідомлення дітьми, неповнолітніми підлітками *своїх прав і свобод у поєднанні із загальними правами людини* (зокрема, батьків, учителів та інших дорослих, з ким спілкуються учні), починаючи з молодших класів і закінчуючи випускними. При цьому в кожному класі *відповідно до віку учнів* вивчення їх прав має бути пов'язане з конкретними життєвими потребами: вивченням правил дорожнього руху задля безпеки права на життя (свого та інших людей); вивченням правил етикету задля взаємної поваги до честі і гідності, на які всі люди мають рівні права; вивченням приватних прав неповнолітніх у майнових і немайнових відносинах поміж собою та з дорослими, вивченням інди-

відуальної відповідальності за порушення прав інших людей, громадської безпеки тощо.

Вивчення прав людини у їх зв'язку з віковими особливостями учнів має поєднуватися з вивченням *механізмів забезпечення прав людини в Україні і на міжнародному рівні*. У цьому контексті суттєвою складовою загальної середньої правознавчої освіти має бути вивчення *взаємозв'язків і взаємозалежності людини і суспільства, людини і держави*. Принциповими особливостями змісту цієї частини шкільної правознавчої освіти мають стати положення ст. 29 Загальної декларації прав людини ООН 1948 року. *По-перше*, про те, що задля захисту прав людини на неї покладаються, крім прав, також *обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості людини*. Тому у здійсненні прав і свобод людина може бути обмежена законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших людей та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Зокрема, мають вивчатися як прийняті в українському суспільстві норми моралі, так визначені Конституцією України обов'язки людини і обмеження її у здійсненні своїх прав і свобод, учнівські обов'язки за Законом України про освіту, правила внутрішнього розпорядку навчального закладу, в якому навчаються учні.

Другу складову змісту зазначеної частини загальноосвітньої правничої освіти мають визначати заключні слова ст. 29 Загальної декларації прав людини про *демократичне суспільство*, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості людини. Точніше, йдеться про вивчення причинно-наслідкового зв'язку між демократією і правами людини в їх історичному розвитку у світі та в Україні. Вивчення історичного досвіду боротьби демократичних і антидемократичних режимів має пряме відношення до курсу правознавства і в доступній для школярів формі конкретних прикладів (а не незрозумілих для них абстрактних загальних фраз) має складати невід'ємну змістовну частину правознавства.

Авторські міркування щодо принципів структурування змісту загальноосвітньої середньої правничої освіти стосуються не окремих класів навчання: 9–11-х чи якихось інших. Навпаки, принципи *безперервності і наступності* освіти вимагають *наскрізної* правничої освіти протягом усіх років навчання. Проблемним питанням є адаптація змісту відповідних до віку учнів того чи іншого класу підручників. Це потребує планомірної поступової підготовчої роботи протягом визначеного МОН України часу і під його ж керівництвом.

За наскрізної правознавчої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах ліквідується й проблема нестачі навчального навантаження для повної ставки *учителя правознавства*. Звичайно, це потребує відповідного державного фінансування. Але ж не на правничій освіті слід економити у будів-

ництві правової держави, а на скороченні бюрократичного апарату з дискреційними повноваженнями його чиновників, так мало сумісними із верховенством права.

Для забезпечення якісної правознавчої освіти, крім підготовки підручників нового змісту, потрібен час і на підготовку кадрів учителів правознавства. Досвід такої роботи може бути вивчений на прикладі юридичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. З одного боку, навчальними планами підготовки юристів із вищою освітою тут реалізуються відповідні стандарти навчання бакалаврів і магістрів права. З другого боку, у структурі соціально-гуманітарних, вибіркових дисциплін передбачено вивчення навчальних дисциплін педагогічного фахового спрямування.

Зміст змістом, але не менш важливим є питання про *принципи методики* навчання правознавству у середній школі. Права людини виборюються і відстоюються у *боротьбі* сторін – фізичних і юридичних осіб. Сфера права це – сфера спорів, звинувачень і виправдань; це – *інтелектуально-вольова боротьба, змагання* людей. Що в принципі потрібно змінювати в методиці шкільного викладання правознавства, так це його описово-відтворюючий характер за схемою: монолог учителя – вивчення учнем тексту з підручника – переказ (у кращому випадку) чи прочитання учнем (у гіршому випадку) розповіді учителя або тексту з підручника – оцінка учителем відповіді учня за мірою відтворення ним отриманої від учителя і з підручника інформації.

Показовими у контексті зазначеної проблеми є два сюжети Телевізійної служби новин телеканалу «1+1» про порівняння методики навчального процесу типових середніх шкіл у Англії і у місті Києві. На прикладі уроків історії в одній англійській та в одній київській школах була висвітлена принципова різниця. У школі Англії, за коментарем новин, «найбільший успіх учителя – це коли учень сперечається з ним, має власну думку. В Україні ж це звучить крамолою».

На підтвердження коментаря наводяться приклади уроків історії: в англійській школі, де учні з учителем обговорюють питання теми уроку; в київській школі, де побував учитель з Англії Г. Макквін. Під час обговорення цього уроку в учительській, за участі Міністра освіти і науки України Л. Гриневич, Г. Макквін задав характерне запитання: «А хіба відповіді учнів на уроках не обговорюються? Чи бувають дискусії? Чи вчать учителів організувати обговорення питань, що вивчаються, дискусії?» На що Л. Гриневич зауважила, що відповідна підготовка вчителів передбачена проектом нового Закону України «Про освіту» [7]. Зауважимо, зі свого боку, що навряд чи якимсь із законів Великої Британії регулюються такі деталі педагогічного процесу. Тут, скоріше, справа в *культурі демократії і свободи людини*, за якої формується *активна, ініціативна, критично мисляча особа*, а не пасивно-слухняний виконавець.

Зазначені сюжети новин датуються листопадом 2016 року. Новий Закон України «Про освіту» вже прийнятий. Та на перші курси юридичних вищих навчальних закладів досі приходять випускники середніх загальноосвітніх навчальних закладів з усталеними звичками читання (у кращому випадку переказування) тексту з підручника без його критичного осмислення та обговорення. Тексти не піддаються сумніву, до них не виникає запитань, і студенти, як правило, не вміють поставити питання один одному й відповідати по суті запитання. Тобто, вікова психічна особливість підлітків до критицизму і категоричної різкості суджень не використовується у середній школі для формування культури критичного мислення та дискусій з аргументацією власної думки. Звичайно, за цими усталеними методичними звичками учителів у навчальній роботі з учнями стоять вкорінені в суспільстві антидемократичні традиції. Цю прогалину шкільної підготовки мусять виправляти у вищій школі на шкоду власним завданням.

Реформування вищої юридичної освіти в Україні має, насамперед, одну застарілу проблему: неспроможність подолати концептуальну боротьбу юридичних шкіл (Харківської, Київської, Львівської, Одеської) щодо розробки єдиного державного стандарту підготовки бакалавра права і магістра права. Зрештою, досі вищі навчальні заклади керуються *рекомендованим*, а не офіційно затвердженим, стандартом підготовки бакалавра права за відсутності навіть такого стандарту підготовки магістра права. МОН України спільно з Міністерством юстиції України замовили розробку такого стандарту за контрактом іноземним спеціалістам. У 2018 році проект стандарту у формі Типового навчального плану підготовки правника в Україні протягом п'яти років (без проміжного етапу підготовки бакалавра, а цілісної програми підготовки магістра) авторами-розробниками було представлено і схвалено МОН України. Проте, не прийнято як офіційний документ, оскільки у Верховну Раду України внесені альтернативні законопроекти про вищу юридичну освіту в Україні. Авторські резюме до проблеми короткі: добре, що з'явився *єдиний* проект. Погано, що він розроблений іноземними спеціалістами без урахування критичних зауважень українських правників, із проведенням дискусії як демократичної процедури; також, державний стандарт вищої юридичної освіти логічно було б узгодити з таким же єдиним стандартом правознавства у загальноосвітній середній школі, який взагалі відсутній. Хоча існує й інший варіант вирішення проблеми: відмовитися від єдиних (чи одного єдиного) *державних* освітніх стандартів, а створити фактично значною мірою і так наявну *конкурентну* систему загальноосвітніх і вищих правничих шкіл за принципом їх автономії та змагання. Критерієм їх якості буде практичний попит на спеціалістів (стосовно фахових юристів), з одного боку, і рівень громадянської правосвідомості в українському суспільстві.

Автономною проблемою реформування вищої юридичної освіти в Україні є тривалий важкий перехід від викладання студентам українського

законодавства замість *права* за принципом верховенства останнього. Значною мірою це зумовлено все тією ж кадровою проблемою (у даному випадку викладачів). Незважаючи на рекомендації Всеукраїнської наради керівників вищих юридичних навчальних закладів і факультетів (квітень 2013 року) про запровадження окремого навчального курсу «Верховенство права» і викладання окремих правничих дисциплін (як цивільне, чи кримінальне, чи адміністративне право та ін.) за їх принципами і конкуруючими доктринами у порівнянні з європейським правом, досі домінує, здебільшого, вивчення і переказ українського законодавства. Окрім кадрової проблеми з відповідно підготовленими до викладання викладачами, другу «сторону медалі» складає контингент студентів зі шкільними звичками вивчення і механічного відтворення прочитаного підручника або нормативно-правового акту.

Навпаки, основана на методології вивчення і дослідження права вища правнича освіта є процесом *сходження від абстрактного до конкретного*, де конкретне є не тільки сам фактично існуючий об'єкт в його *описовій* характеристиці, але й *теоретичне осмислення* об'єкта вивчення. Тобто, *розуміння об'єкта у всебічних причинно-наслідкових зв'язках* з іншими об'єктами в їх *історичному розвитку і змінах*, тим самим сходження від бачення і розуміння *одного окремо взятого* об'єкта до *узагальнення сукупності* об'єктів та їх класифікації на типові і нетипові, основні (визначальні) і неосновні (незначні чи малозначущі) [4, с. 10–11].

Висновки з авторського аналізу проблеми полягають, *по-перше*, в констатації факту *кількісного* наповнення України дипломованими юристами з *якісно застарілої* (не відповідної принципам демократії, прав людини і верховенства права) системи юридичної освіти. *По-друге*, основною причиною ситуації, що склалася, автори вважають відсутність фахової демократичної всеукраїнської дискусії з проблеми. Натомість робилися спроби «келейних» домовленостей тієї чи іншої юридичної школи з тим чи іншим керівним складом державної влади, які змінювалися, а з ними змінювалися й домовленості. *По-третє*, експеримент з іноземним проектом типового навчального плану підготовки правників в Україні є безперспективним в силу як його недемократичної контрактної розробки спеціалістами, відірваними від знання українських реалій, так не комплексного підходу до реформування *всієї*, а не тільки вищої, системи юридичної освіти.

Авторами викладені лише деякі принципові міркування з проблеми реформування юридичної освіти в Україні. Тим більше, автори не претендують на «істину в останній інстанції». Істина має бути віднайдена в дискусії вчителів і викладачів середніх загальноосвітніх і вищих юридичних навчальних закладів: юристів, психологів, педагогів. Демократична процедура всеукраїнської фахової дискусії дозволить, у підсумку, дійти аргументованих висновків, легітимованих силою суспільної фахової думки. Можливі й так звані «пілотні проекти» як експерименти перехідного періоду до реформованої системи

юридичної освіти від початкових класів системи загальної середньої освіти до правничої магістратури вищих навчальних закладів.

Література

1. Типовий початковий план підготовки правника в Україні. Проект. Автори: Ділейн Р. Свенсон; Томас Х. Спіді Райс; Ганс Петтер Гравер; Геральд Ф. Гесс; Бернд Гайнріх; Давид Кереселідзе. 21 травня 2018. URL: http://newjustice.org.ua/.../1_NJ_Model-Law-School-Curriculum... (дата доступу: 26.11.2018);
2. Корреспондент Би-би-си по здоров'ю Кэти Силвер: «Ученые: подростковый возраст надо увеличить до 24 лет». URL: www.bbc.com/russian/news-4274 (дата доступу: 19.10.2018);
3. Психология и воспитание. Все о психологи воспитании. URL: www.ua.ua/info/ot-9-do-16/psiholo... (дата доступу: 19.10.2018);
4. Процевський В.О. Щодо методологічних засад вивчення правових дисциплін. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2017. Вип. 27. С. 5–12;
5. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–183;
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки*. 2004 / відп. ред. П.Б. Євграфов. К.: Юрінком Інтер, 2005. С. 314;
7. Дискусії із вчителями та спорт на вибір: унікальна система освіти у Великобританії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=io7JIVKHNUo>; Зарплата та навчання: що і чому шокувало англійського вчителя у звичайній київській школі? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pmXEzjsPKgQ> (дата доступу: 19.10.2018);